

החינוך בעיני קומדיה

בן כפר נשא לאישה בת עיר ממשפחה עילית, ואין הסכמה בין בני הזוג על דרך חינוכו של בנם. חיי הכפר אינם לרוחו. הוא פורק עול אביו, מעדיף להימנות עם 'נוער הזהב' העירוני של אתונה, רודף תענוגות, וכל מעייניו נתונים למרוצי סוסים ומרכבות. האב נכנע, מממן את התחביב היקר ושוקע בחובות. מה הפתרון שאריסטופנס מציע לצרת האב במחזהו 'העננות'? לשלוח את הבן לבית ספרו של סוקרטס, החשיבתרון, שם ילמדוהו כיצד לטעון בבית דין ולהפוך טיעון חלש לטיעון חזק כדי לרמות את הנושים ולא לסלק את חובו. הבן אינו נלהב מן התכנית, והאב עצמו נאלץ להירשם לבית הספר. למרבה הצער הוא מתגלה תלמיד לא יוצלח, סוקרטס מגרשו ומציע לו לשלוח את בנו תחתיו. הבן מתרצה לבסוף ומסיים את לימודיו בהצלחה, אך הוא משתמש במיומנויות שרכש לצרכים שאותם אביו לא חזה: הוא מכה את אביו 'לטובתו' ואף מבטיח להכות 'לטובתה' את אמו, הרי להיות הוא עצמו קטין, לא חשך אביו את שבטו ממנו - לטובתו.

אריסטופנס ממחיש את הנעשה והנלמד בבית ספרו של סוקרטס בצורה פרודית, מוגזמת ובדיונית, אך אם נסיר את המעטה הקומי, תתקבל תמונה חיה של תוכני החינוך וההוראה באתונה במאה החמישית לפסה"נ - העדות המפורשת הקדומה ביותר שבידינו.

החשיבתרון אינו בית ספר יסודי אלא בית ספר לחינוך 'גבוה' לתלמידים בוגרים שכבר 'פרצו מבית הספר' (בלשונו של אריסטופנס, פרגמנט 206), כלומר פרצו כבר מבית הסוהר של הוראת יסוד. מלבד תיאור החשיבתרון יש ב'העננות' גם עדות, קומית כאמור, של סדרי ההוראה ותכניה בבית ספר יסודי. מהי אותה הוראת יסוד והתפיסה העומדת מאחוריה?

המילה היוונית 'פַּיֶדִיאה' (paideia) משמעה חינוך, הוראה ובין השאר גם גידולו וחינוכו של הילד, חינוך שכלל גם דרכי התנהגות ונימוסים, החדרת משמעת (וגם תיקון מידותיו של הילד עד כדי ענישה). לחינוך הייתה מטרה: לעצב אזרח נאמן כדי לשמור על שיווי המשקל של הקהילה, ללמד את השליטים לשלוט ואת הנשלטים להיות נשלטים. החינוך היה מעמדי והילדים זכו בו על פי מעמדם, לא על פי יכולתם. החינוך וההוראה לא היו חינם.¹

1. (Too, 2001, p. 11). בתקופה הקלאסית לא היה חוק חינוך חובה בשום עיר, בוודאי לא חינוך שנתמך כלכלית מטעם המדינה. רכישת השכלה הייתה דבר יקר: על שכר ההוראה ראו לומים (Loomis, 1998, pp. 62-65). הראשון שהמליץ על חינוך לכול היה אפלטון (חוקים, ספר ז') במדינה האידיאלית שחזה (Harris, 1989, pp. 99-100); בעניין זה מאלף מה שכסנופון כותב (ממורביליה, ספר ב', 2): 'גם לא מספק את ההורים רק להאכיל את ילדיהם, אלא מיד כאשר הילדים מגלים סימנים שהם מוכנים ויכולים ללמוד דבר מה, ההורים מלמדים אותם מה שלדעתם טוב ומועיל לחיים; ומה שלדעתם מישוהו אחר מסוגל ללמדם טוב מהם הם שולחים אותו אליו ומשלמים שכרו ומוכנים לעשות הכול כדי שילדיהם יהיו הטובים שבתוכם עד כמה שהדבר ניתן' (תרגום די גילולה).

הזוכים היו העשירים שיכלו לשלם, לא כלל האוכלוסייה, ולפיכך כוון החינוך למעמדם - לא חינוך לרכישת מקצוע ופרנסה אלא חינוך תרבותי לחיי הפנאי של שכבת העילית. בתקופה הנידונה, המאה החמישית לפסה"י, ההוראה הייתה על פה וכללה חינוך גופני (gymnastike) ומוזיקה (mousike), כלומר מקצועות שהמוזות ממונות עליהם כמו זמרה ומחול, השמעת שירי משוררים והשתתפות במקהלות מחוללות ומזמרות. מאוחר יותר נוסף היבט שלישי: לימוד 'אותיות' (grammata), כלומר לימוד קרוא וכתוב שהיה עזר ללימוד יצירות משוררים ונכלל בהוראת המוזיקה. העדויות על בתי הספר מעטות. מטבע הדברים מסופר רק על מקרים יוצאי דופן שקרו בהם. שני מקורות המזכירים בתי ספר ומספרי תלמידים מספרים על אסונות שאירעו בתחילת המאה החמישית לפסה"י: באי כיוס התמוטט גג של בית ספר, ומכלל 120 ילדים שהיו בו נהרגו 119 בעודם לומדים 'אותיות' (הרודוטוס, ספר ו', 27); באי הקטן אַסְטִיפְּלִיָּאָה קְלָאוֹמְנָס, מתאגרף אולימפי נרגז עקר ממקומו עמוד תומך בגג של בית ספר ו-60 ילדים נמחצו למוות (פאוסניאס, ספר ו', 9) - מדהים מאוד מספרם הרב של התלמידים.²

בתחילת המאה החמישית לפסה"י היו אפוא בתי ספר לבנים אפילו במקומות מבודדים ומעטי אוכלוסין, קל וחומר במקומות יישוב גדולים יותר, כמו אתונה, ספרטה וקורינתוס. אין עדויות כלשהן שילדות למדו בבתי ספר, אף כי היו נשים באתונה מן המעמד העליון שידעו קרוא וכתוב. חינוך הילדות התנהל בבית.³

באמצע המאה החמישית לפסה"י התרחבו שטחי ההוראה. נוספו תחומים חדשים, פילוסופיה ובעיקר רטוריקה, שלימדו תמורת תשלום לא קטן הפילוסופים הסופיסטים - מורי חכמה.⁴

סופיסטים הופיעו באתונה כבר בשנות השישים של המאה החמישית, אך השפעתם החלה להיות ניכרת לאחר מות פְּרִיקְלֶס, בסוף שנות השלושים ותחילת העשרים. הם תפסו את מקומם של המשוררים ודחקו רגליהם.⁵

2. (Harris, 1989, p. 58). תוקידידס מספר (ספר ז', 29) כי שכירי חרב תרקים תקפו את מיקלֶטוֹס, עיר קטנה בביאטיה, והרגו בבית הספר הגדול מכולם את כל הילדים (השנה היא 413 לפסה"י). היו אפוא במיקלֶטוֹס בתי ספר אחדים, ואפשר להניח שבסוף המאה החמישית לפסה"י היה בית ספר לילדים כמעט בכל פוליס יוונית.

3. (Griffith, 2001:73-66). לנשים לא היו ציפיות מקצועיות ולא שאיפות להשתתף בחיי המדינה. ידיעת קרוא וכתוב לא היוותה עבורן יתרון חברתי. אין להסיק מכך שלא היו נשים משכילות, אך הן היו מעטות מאוד. ידיעת קרוא וכתוב של בנים ממעמדות עליונים לא הייתה גבוהה גם היא; ההערכה היא כי פחות מ-10% מן האוכלוסין ידעו קרוא וכתוב, ורובם ידעו יותר לקרוא מלכתוב (Harvey (1966: 635-585); Harris; Wallace (1989: 210); 61 (1989). ספרים היו נדירים, רכושם של אנשי רוח. אריסטופנס מלגלג על אוריפיוס על שהוא מחזאי משכיל 'קורא ספרים' (הצפריעים, שורה 1409, 943); אך ראו איזה שימוש עושה אריסטופנס בכתיבה ובמספרים במחזהו הציפורים; ראו גם Slater (1996: 99-112).

4. בעדויות מן המאה החמישית לפסה"י אין הבדל בין סופיסט לפילוסוף. פְּרִטְוֶקְרוֹס, למשל, כינה עצמו סופיסט במשמעות 'מומחה לחכמה'. הסופיסטים הקדומים היו למעשה משוררים שמצאו את מקומם הציבורי בהשכלת המעמדות העליונים באופן פרטי-אישי או במשתאות. גם המשוררים נסעו ממקום למקום וקיבלו שכר בעבור יצירותיהם. הסופיסטים תפסו את מקומם.

5. הסופיסטים לימדו תורת נאום, ונאומים נואמים בפרוזה. העיסוק המוגבר בפרוזה הביא לירידה בחשיבות השירה, אך גישותיהם החדשות של הסופיסטים לאמנויות הלשון בכלל הועילה גם לשירה ולידיעה מתוככמת יותר שלה ושל רכיביה. הם הביאו את לימוד הספרות והלשון הספרותית אל לב החינוך, ושם הוא נמצא גם היום (De Romilly, 1992, p. 31; Ford, 2001, pp. 100-104; Wallace, 1998, p. 205; Kerferd, 1981, pp. 34-41, 42ff).

הסופיסטים עסקו בכל תחומי הפילוסופיה, ופילוסופיה - אהבת החכמה - כללה באותם הימים את כל תחומי ההתעניינות האנושיים שהיום אינם נחשבים עוד חלק ממנה, כמו זואולוגיה, בוטניקה, גאולוגיה, בלשנות או רטוריקה ועוד. הסופיסטים הדגישו גם את הצד הערכי של הלימוד, שמטרתו התנהגות נבונה והתבטאות נכונה בכל פעולות האזרח במדינה. תלמידו של סופיסט יכול היה לטעון שהוא מנהל את ענייניו היטב בביתו ומחוץ לביתו. אולם מכיוון שהסופיסטים קיבלו שכר, הם לימדו את מה שהתלמידים המשלמים רצו ללמוד יותר מכול: דיבור נכון ויכולת לשכנע את הזולת. אחד הסופיסטים, פרוטגורס, ניסח זאת בתמציתיות: 'להפוך טיעון חלש לטיעון חזק', ולפיכך בסופו של דבר יצא לסופיסטים שם רע.⁶

תקופה של חילוף משמרות נוחה למחזאים כי היא מאפשרת להציג עימותים בין ישן לחדש. ב'העננות' הציג אריסטופנס עימות כזה בין חינוך ישן לחינוך החדש של הסופיסטים (המחזה הוצג בשנת 423 לפסה"נ). סוקרטס מייצג במחזה מורה סופיסט המלמד מבוגרים, לא זקנים קשי תפיסה כמו סטרפסיאדס האב אלא עלמים בגילו של פדיפיידס הבן. הוא והנלמד בבית ספרו ממחישים במחזה את החינוך החדש הדוחק את רגליו של הישן. העימות מוצג גם בהתנצחות (אגון) בין שתי דמויות שהן האנשה של המושגים המופשטים: הטיעון החלש (הנפסד) והטיעון החזק (הנעלה), שבידיהם הפקיד סוקרטס את חינוכו של הבן פדיפיידס. מכיוון שגולת הכותרת של החינוך הסופיסטי הייתה ללמד כיצד 'להפוך טיעון חלש לטיעון חזק', בסופו של האגון מנצח הטיעון החלש-הנפסד, אותו טיעון המייצג את החינוך החדש של הסופיסטים.⁷

החינוך הגבוה

מה טיבו של החשיבתרון ומה מלמדים בו? בית הספר של סוקרטס הוא פנימייה שתלמידים בוגרים גרים ולומדים בה. תכנית הלימודים כוללת את כל מה שלימדו הסופיסטים באתונה באותה העת: גאולוגיה, גאומטריה, גאוגרפיה, אסטרונומיה, מטאורולוגיה, ביולוגיה, ביקורת ספרות, בלשנות, דקדוק, ריתמוס ורטוריקה. אין עדות ממקור אחד שגודש כזה של נושאים היה מקובל או אפילו אפשרי, שכל

6. האמרה הפכה להאשמת קלון שכוננה נגד כל מתווכח שנון (Lloyd, 1979, pp. 99-102), האשמה ביחסיות מוסרית ובהיעדר הגינות; אבל אפשר לפרש את האמרה פירוש אחר: עזרה בשיפור של טיעון חלש ולא מספק, וגם עזרה להבעת עמדה ערכית של מיעוט שאינה מקובלת על הרוב (Lloyd, 1979, p. 98); תלמידי הסופיסטים, גם אם לא הבטיחו לעצמם ניצחון ושכנוע כל אימת שנאמו בבתי דין או באספות עם, רכשו לעצמם מיומנות שיה עם בני עילית, קשרים ומעמד חברתי. יחסיות וספקנות, שהיו מילת גנאי במשך תקופות ארוכות של ההיסטוריה האנושית, הייתה להן סוף סוף עדנה. אנו חייבים את הגישה הזאת לסופיסטים, שלא הייתה להם 'יעילות טובה' במשטרים שלא אהבו שאילת שאלות.

7. אפלטון בחיבורו 'נאום ההגנה' (אפולוגיה) טוען שסוקרטס לא היה סופיסט, כי לא לימד תמורת תשלום, וכי נוצרה נגדו דעה קדומה בגלל הצגתו המעוותת בקומדיה 'העננות' של אריסטופנס; ראו מבוא ל'העננות' (אריסטופאנס, תשס"א, עמ' 23-26).

דרך אחרת לעורר צחוק היא תיאור ניסיונו של סוקרטס ללמד את סטרפסיאדס 'משקלים, מילים, מקצבים' (שורה 638) ויסודות לשון אחרים שהם הבסיס וההתחלה לניתוח טכני של ספרות והכנה ראשונית של הנואם לרכישת מיומנות נאום. המילון הטכני חדש לסטרפסיאדס האיכר, ויש ניגוד מוחלט בין דמותו ובין הדברים שסוקרטס מלמד אותו והמטרה שלשמה בא לחשיבתרון, 'להיות הטוב בנואמי יוון' (שורה 430). הניגודים האלה הם קרקע פורייה לבדיחות של אריסטופנס ולהסתעפותן לכיוונים שונים, שיש בהם גם לגלוג על ענייני אתונה ואזרחיה ונושאים שאין להם שייכות ישירה לחשיבתרון ולנעשה בו.

החינוך היסודי

לאחר שסטרפסיאדס מגלה בורות והיעדר יכולת למידה ושולח את בנו תחתיו, הוראתו של הבן נמסרת לידי שני הטיעונים, הטיעון החזק והטיעון החלש המתמודדים על הזכות ללמד אותו ומציגים את עצמם כיריבים ומתנגדים. הטיעון החלש מייצג את החינוך הסופיסטי החדש, החינוך הגבוה, ואילו הטיעון החזק מייצג את החינוך הישן, החינוך היסודי. הטיעון החזק מפליג בשבחי החינוך הישן (כאשר 'להגינות היה ערך', שורה 962), שמטרתו הייתה לחנך אזרחים נאמנים, בריאים, אמיצים באמצעים של שינון ושמירה קפדנית על משמעת, ערכים שהועילו למדינה בעבר - בדור של לוחמי מרתון. אין הילדים רשאים לדבר או לשאול שאלות ('קודם כל היה כלל: אל לנער להשמיע קול', שורה 963). מגיל צעיר הם נמצאים בקבוצות מאורגנות, צועדים יחד בשורות ערוכות: 'נערי / אותה שכונה היו חייבים לצעוד יחדיו ברחובות בסדר מופתי אל המורה / למוזיקה ללא גלימות, גם אם יורד שלג עבה כגריסי שעורה' (שורות 964-965), מתאמנים אימון גופני קפדני לטיפול בריאות, חוזק וסיבולת. הוראת השירה והמוזיקה הדגישה שינון של שירים מסורתיים בעלי תוכן פטריטי ולחנים פשוטים. מי שניסה לחרוג מן המוסכם, להשמיע מוזיקה חדשה, מורכבת יותר, נענש, כי גרם עלבון למוזות (שורות 969-970). אריסטופנס מבליע את הביקורת על הטיעון החזק ועל הפלגותיו בשבח החינוך הישן בשימו בפיו תיאורים מופלגים של צניעות מינית שנדרשה מן הילדים מנוסחים בלהיטות תאוותנית מופרזת ובעניין בולט במיניות הילדים, במשיכה המינית אליהם ובהנאה מינית גלויה אפילו בתיאור מיניותם ומשיכתם:

כשישבו אצל מורה החינוך הגופני היה עליהם להסתיי
את עצמם בירכם, כדי לא לחשוף למסתכלים שום דבר... אכזרי.
ומשקמו שוב היה עליהם להחליק את החול, לדאוג שלא
להשאיר למאהביהם את דמות עלומיהם טבועה בחול.

(שורות 971-974)

הפרס שהטיעון החזק מבטיח, אם ייעשה כדבריו ותלמידים ישקדו על הלימודים על פי הדפוס שהציע, הוא מבנה הגוף הרצוי, מעורר תשוקה וארוטי:

תמיד יהיו לך
חזה זוהר, עור מבריק,
כתפיים רחבות, לשון זעירה,
תחת גדול וזין קטן.

(שורות 1011-1014)

בחברה שבה הנערים, כמו הנערות, הם נושא לערגה ולמשיכה מינית של גברים ובוגרים בתי הספר לילדים ולנערים הם הריכוז הגדול ביותר של צעירים, שאפשר להתענג על מראה גופם הערום ולחשוך בהם - הילדות והנערות נשמרו בבתיהן. אכן באתונה בתי הספר והגימנסיונים היו מקור משיכה לגברים ובוגרים, שבאו להתבונן בצעירים, לשוחח עמם וגם לפתות אותם.⁸ אריסטופנס מתאר את ההתנהגות הצנועה שנדרשה מן הצעירים כאובססיביות מינית של מבוגרים, המגניס על עצמם מפני 'התאכזרות' של תשוקה מינית שהתבוננות בצעירים ובאיברי מינם עלולה לעורר בהם.

הטיעון החלש, המייצג באגון את החינוך הסופיסטי, רואה בנהנתנות את תכלית הכול. הוא שולל חינוך גופני וחינוך לסיבולת (הוא מתנגד, למשל, לרחצה במים קרים). הנאה וסיפוק עצמי מידי הם המטרות, ואם השגתם כרוכה בשבירת מוסכמות וחוק - הרי לשם כך הוא מלמד כיצד 'להפוך טיעון חלש לטיעון חזק, לטעון בהצלחה בבית דין ובמיומנות של נואם להיחלץ מכל צרה. כבדרך אגב הוא גם מוכיח שהגינות רק מוליכה לסיבוכים ולצרות וכי כל אזרחי אתונה ומדינאיה לא זו בלבד שאינם צנועים וחסודים אלא כולם מושחתים ופעורי תחת (שורות 1060-1104).

הטיעון החלש, המדגים את יכולתו הרטורית, מנצח בקלות רבה את הטיעון החזק שכלל אינו מסוגל להתחרות עמו. ניצחונו של הטיעון החלש הוא המחשה של ניצחון השיטה הסופיסטית שהוא מייצג: הנה הראה אריסטופנס כיצד יכול טיעון חלש לנצח ומה יחסית המוסריות שהחינוך החדש מקנה! הוא גם הראה, על אף הביקורת הקומית הגלויה, מה שובה לב הוא החינוך הסופיסטי החדש.

אך גם החינוך הישן אינו יוצא נקי. הוא אמנם דגל בהחדרת משמעת וערכים, כמו הגינות, צניעות וכיבוד הורים ומבוגרים, הדגיש את החינוך הגופני ואת הוראת המוזיקה והשירה המסורתיים, אך לא הותיר מקום לחשיבה עצמית, היה שמרני וחסם כל דרך לשינוי ולערכי תרבות חדשים. מה שלימד הועבר בלי אפשרות של דיון או התנגדות. התלמידים הצטוו לשתוק, לבצע ולא לשאול שאלות. ניצחונו של החינוך החדש וההוכחה הקומית כי כל האתונאים הם 'פעורי תחת' מוכיחים

8. ראו אריסטופנס, השלום, 762-763; הציפורים, 139-142. אפלטון (כרמידס, 154) מתאר את התשוקה שנער יפה מעורר במי שבאו לצפות בו בבית ספר להיאבקות; ראו גם אצל דובר (Dover, 1978, pp. 54-57).

שהחינוך הישן נכשל בעליל ולא השיג את מטרותיו. הערכים לא נקלטו והצניעות המינית לא נשמרה.⁹

אריסטופנס מציג את הישן והחדש בלי להטות את הכף לצד זה או לצד זה. הוא מבקר את שתי השיטות והשקפות העולם, אך גם מטעים את יתרונות השתיים בדרכו שלו, דרך הקומדיה החריפה המיוחדת לו.

---

9. שבויים בקסמו של אריסטופנס קשה לנו להבחין שהוא משווה מין בשאינו מינו. החינוך הישן הוא החינוך היסודי, החינוך החדש - חינוך גבוה. מי שבא ללמוד אצל הסופיסטים הרי הוא בוגר של החינוך היסודי הישן. הסופיסטים לא עסקו בחינוך יסודי. הצלחתם מקורה באי-ההסתפקות בחינוך היסודי, ברצון לרכוש השכלה נוספת.

ביבליוגרפיה

אריסטופאנס (תשס"א), העננות, תרגמה ז' כספי, ירושלים.

- Boedeker, D. and Raaflaub, K. A. (eds.) (1998), *Democracy, Empire and the Arts in Fifth-Century Athens*, Cambridge, Mass.
- De Romilly, J. (1992), *Great Sophists in Periclean Athens*, tr. J. Lloyd, Oxford.
- Dover, K. J. (1978), *Greek Homosexuality*, London.
- Ford, A. (2001), "Sophists Without Rhetoric: The Arts of Speech in Fifth-Century Athens", in Too, 2001, pp. 85-109.
- Griffith, M. (2001), "Public and Private in Early Greek Education", in Too, 2001, pp. 23-84.
- Harris, W. V. (1989), *Ancient Literacy*, Cambridge, Mass. and London.
- Harvey, F. D. (1966), "Literacy in the Athenian Democracy", *Revue des Etudes Grecques*, 79, pp. 585-635.
- Kerferd, G. B. (1981), *The Sophistic Movement*, Cambridge.
- Lloyd, G. E. R. (1979), *Magic, Reason and Experience*, Cambridge.
- Loomis, W. T. (1998), *Wages, Welfare Costs and inflation in Classical Athens*, Ann Arbor.
- Morgan, T. J. (1999), "Literate Education in Classical Athens", *Classical Quarterly*, 49, 46-61.
- Slater, N. W. (1996), "Literacy and Old Comedy", in Worthington, 1996, pp. 99-112.
- Too, Y. L. (ed.) (2001), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden.
- Wallace, R. W. (1998), "The Sophists in Athens", in Boedeker and Raaflaub, 1998, pp. 203-222.
- Worthington, I. (ed.) (1996), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece*, Leiden, New York, Koln.